

П. І. ХАВЛЮК

Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра

Дослідження зарубинецьких пам'яток на Південному Бузі та лівому березі Середнього Дністра припадає на післявоєнний час. Думку про наявність на цій території зарубинецьких селищ висловив Д. Т. Березовець в 1947 р. після археологічної розвідки, проведеної ним у верхів'ях ріки¹. Дослідник зібрав кераміку на десяти місцезнаходженнях. Є. В. Махно, переглянувши її, виділила лише два пункти, подібні за матеріалом до зарубинецьких старожитностей².

У складеному Ю. В. Кухаренком зведенні археологічних джерел є селища Ровець Вінницького району та Остапківці Немирівського, але в легенді до карти вказано, що ці пам'ятки зараховані до зарубинецьких іншими дослідниками³.

Отже, питання про наявність чи відсутність зарубинецької культури на Південному Бузі залишилось до кінця не з'ясованим.

В 1950 р. зарубинецькі пам'ятки ми відкрили на р. Сіб, у східній частині південнобузького басейну. Це були селища Мар'янівка, Кочурів, Рахна Собові (рис. 1). У 1954 р. виявлено зарубинецький могильник у Рахнах Собових. Але дослідження поселень розпочалося лише в 1967 р.⁴

Топографія їх у Південному Побужжі в основному така ж сама, як і в Середньому Подніпров'ї та Білорусії, де зарубинецькі пам'ятки розташовані на високих мисах чи ділянках плато з стрімкими схилами річкової долини. Лише окремі селища Побужжя та Подністров'я зафіксовано на низьких надзаплавних терасах: Мар'янівка, Бортники і Бронниця.

Здебільшого площа поселень невелика, до 0,5 км довжини і 200—300 м ширини. Культурний шар на них незначний, лише поблизу жител в окремих випадках його товщина досягає 0,5 м. Нерідко на значній площі трапляються поодинокі знахідки кераміки та залишки наземних жител, зруйнованих глибокою оранкою.

Житла розташовувались на різній відстані одне від одного, тяжіючи до річки чи стрімкого обриву плато. В Мар'янівці, наприклад, вони споруджені вздовж берега і лише в східній частині селища зосереджені на невеликому підвищенні. Така ж топографія простежена і в Рахнах Собових.

На всіх поселеннях Південного Побужжя і середньої частини лівобережжя Дністра відомі як наземні житла так і напівземлянки. Перші мали дерев'яний каркас. Стіни сплітались з хмизу і обмазувались глиною. В середині житла було вогнище — глиняна площадка. Іноді в одно-

¹ Д. Т. Березовець. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. — АП, т. III. Київ, 1952, с. 209.

² Е. В. Махно. Раннеславянские памятники в среднем Поднепровье. — СА, т. XXIII. М., 1955, с. 84.

³ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ. М., 1964, с. 9, рис. 1.

⁴ П. І. Хавлюк. Зарубинецкие памятники на Южном Буге. — Археологические открытия 1967 г. М., 1968, с. 226.

му з кутків житла влаштувалась яма для зберігання запасів їжі. Такі житла відомі в Носівцях і Рахнах Собоших Гайсинського району. Трапляються також і напівземлянки (Рахни Собоів, Слобідка Немирівського району). Звичайно, вони заглиблені в землю на 0,5 м, вхід не простежується, по центру долівки влаштувалась купольна піч, в кутку — яма-сховище. Такі печі виявлено в двох напівземлянках (Рахни). Середній розмір південнобузьких жител — 16 м² (4×4 м) (рис. 2).

Забудова селищ вільна. Навколо жител без певної системи розташовані господарські ями, іноді досить численні. У Мар'янівці біля житла

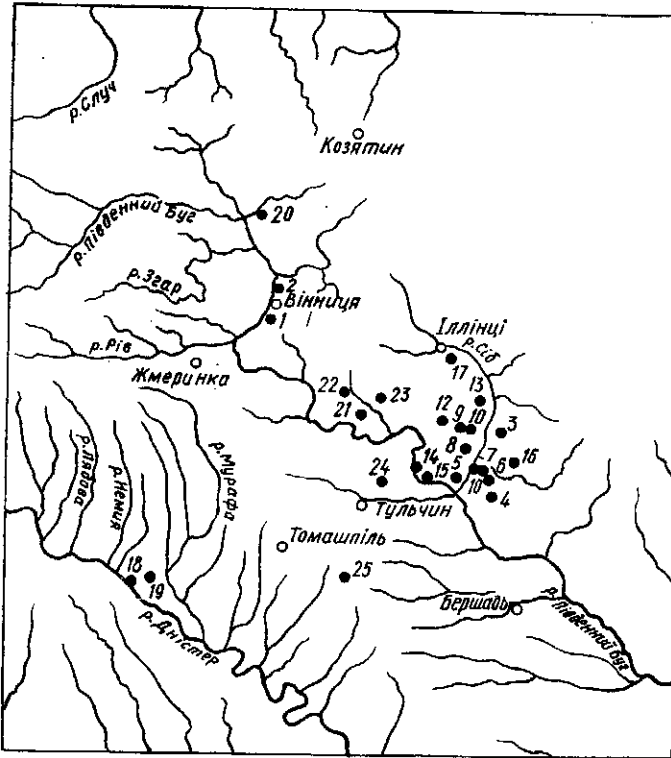

Рис. 1. Схема зарубинських селищ Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра.

Вінницький район: 1 — Вінницькі хутори; 2 — Михайлівка; Гайсинський район: 3 — Адамівка; 4 — Гнатівка; 5 — Дмитренки; 6 — Кочурів I; 7 — Кочурів II; 8 — Кунка; 9, 10 — Карбівський хутір; 11 — Мар'янівка; 12 — Носівці; 13 — Рахни; 14 — Сокильці; 15 — Степашки; 16 — Чечелівка; Іллінецький район: 17 — Голик; Могилів; Подільський район: 18 — Бронниця; 19 — Григорівка; Калинівський район: 20 — Писарівка; Немирівський район: 21 — Вовчок; 22 — Довжок; 23 — Головеньки; Тульчинський район: 24 — Бортники; Чечельницький район: 25 — Луги.

№ 1 їх досліджено шість. Вони оточували будівлю з північного і східного боків, що, очевидно, було зумовлено наявністю вільної площі з північного боку і зручністю влаштування ям на схилі до річки зі сходу. Заповнені ями попелом, кістками тварин і уламками кераміки.

На селищах існували також культові споруди. В Рахнах Собоших поблизу одного з жител знайдено круглий жертвник, на якому лежало 113 кісток бика чи корови. Всі вони були старанно складені одна біля одної.

Значною є кількість ліпної кераміки, яка за формою та орнаментациєю досить різноманітна. Проте можна виділити чотири основних типи: горщики, миски, посудини на піддонах, глиняні диски чи сковороди з бортиком і без нього.

Горщики переважно невеликих і середніх розмірів. Малі посудини мають лощену темно-чорну чи коричневу поверхню, одну чи дві ручки збоку; всі вони без орнаменту. Середні за розміром посудини переважно сірого кольору, в глині є домішка крупнозернистого піску. Орнаментовані вони по краю вінець нарізкою чи вдавленнями, а на плічках під вінцями — парними ямками або наліпами-горбиками (рис. 3). На окре-

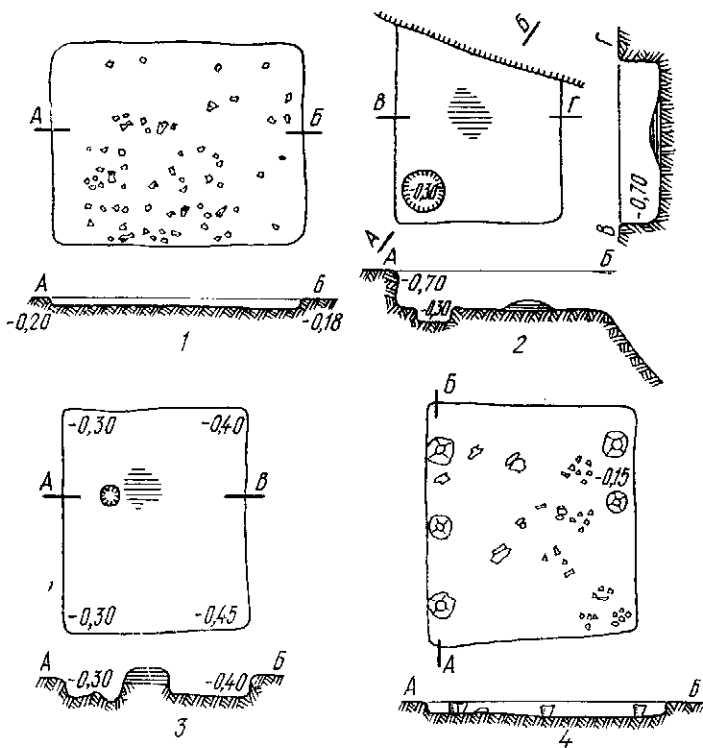

Рис. 2. Плани жител та господарські будівлі з селищ Південного Бугу.

1 — напівземлянка з Слобідки Немцівського району; 2, 3 — напівземлянки з Рахів; 4 — господарська будівля з Рахів Гайсинського району.

мих посудинах парні горбика утворені за допомогою палички зсередини. Цей спосіб орнаментатії відомий ще на пізньоскіфських селищах Південного Побужжя.

Миски за своєю формою досить різноманітні. Навіть поверховий огляд дає змогу виділити не менше десятка типів, якщо взяти до уваги конфігурацію вінця (рис. 4; 5). Майже всі миски мають лощену поверхню чорного, червонуватого, а іноді жовтого кольорів. Найбільш поширеними були миски з прямими або злегка нахилними до середини вінцями. Досить часто останні мають різкий згин. Такі посудини, що явно імітують привізні гончарні зразки, відомі в Мар'янівці і Носівцях. Ціла миска знайдена в похованні № 4 на могильнику в Рахах (рис. 5, 2). Рідко трапляються миски з вінцями, відігнутими назовні; тоді вони мають еліпсоподібну форму (рис. 4, 2).

Посуд на піддонах представлений вазами та кришками до невеликих горщиків. Ціла ваза на високому піддоні походить з поховання № 4 Рахнянського могильника (рис. 5, 5). Майже половина посудин цього типу має лощену поверхню. Грубу поверхню мають лише конічні посудини, що вживалися як кришки до горщиків (рис. 5, 6).

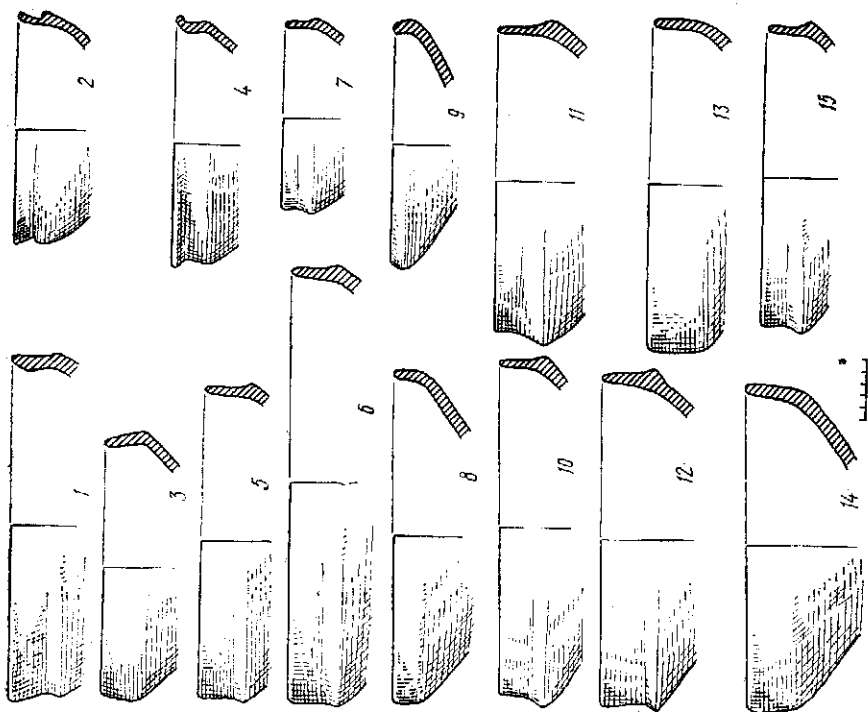

Рис. 4. Зразки мисок з зарубинського селища Мар'янівка (1—15).

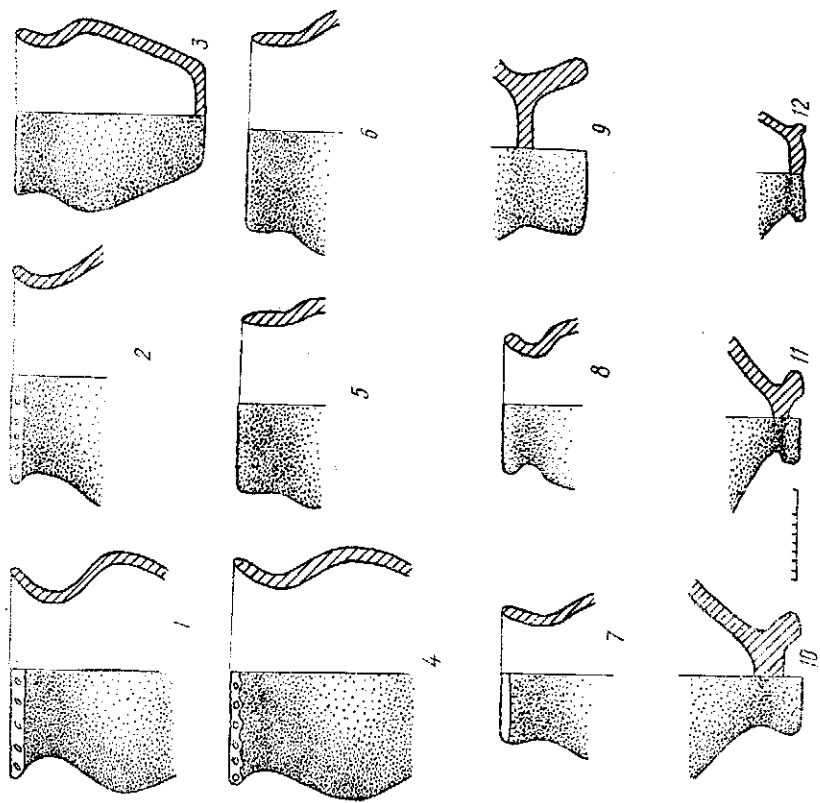

Рис. 3. Кераміка з зарубинського селища Мар'янівка Гайсинського району.

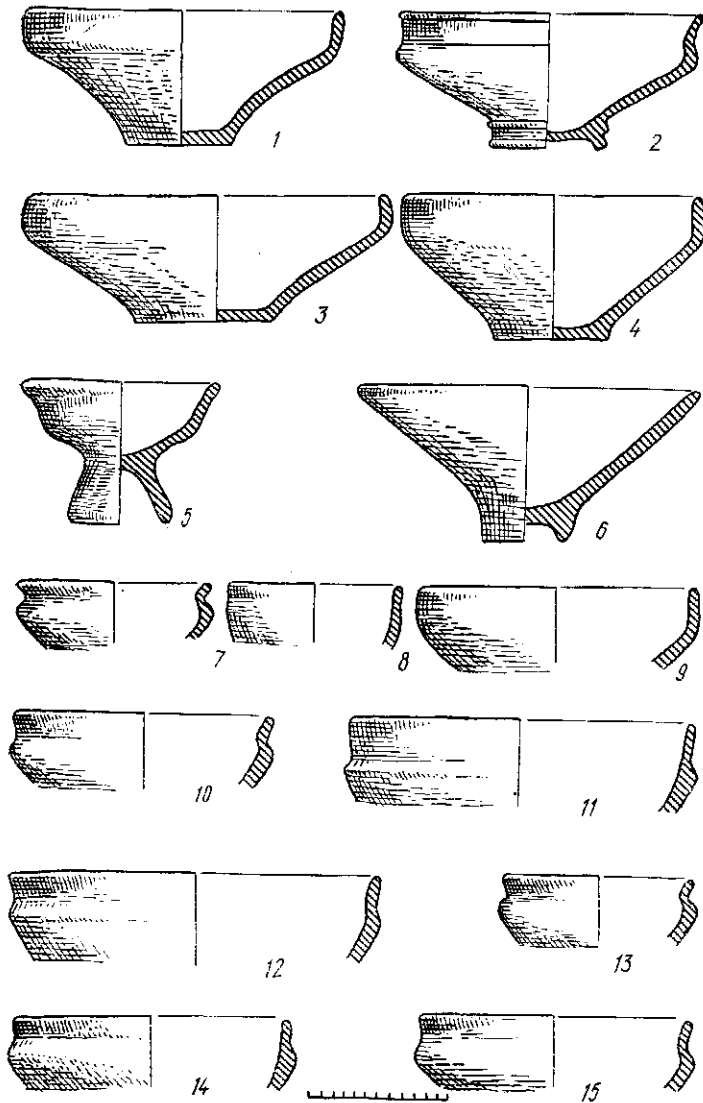

Рис. 5. Миски з зарубинецького могильника Рахни і селищ Південного Побужжя.

1—4 — поховання № 5; 2, 5 — поховання № 4, могильник Рахни; 3—7, 11 — селище Мар'янівка; 12—15 — селище Носівці Гайсинського району.

Нерідко трапляються глиняні диски чи сковороди. Вони переважно невеликих розмірів, круглі або овальні, товщиною до 1 см. Діаметр окремих зразків досягає 23 см. Цей тип глиняних виробів так само характерний і для пізньоскіфських селищ III ст. до н. е. та слов'янських пам'яток V ст. н. е. Диски є в матеріалах зарубинецьких поселень I ст. до н. е. та I ст. н. е., а сковороди з невеликим бортиком — на пізніх пам'ятках.

На зарубинецьких селищах Побужжя і Середнього Подністров'я виявлено привізний гончарний грецький посуд, представлений амфорною тарою, в меншій мірі — горщиками і мисками (рис. 6). Привізні вироби в керамічному комплексі Мар'янівки та Носівців становлять 1—2% щодо загальної кількості знахідок. В Рахнах зразки грецького імпорту майже невідомі на селищі, але є на могильнику. Це миска з поховання № 3 (рис. 6, 13), глечик з поховання № 8 (рис. 6, 12) та амфора з похован-

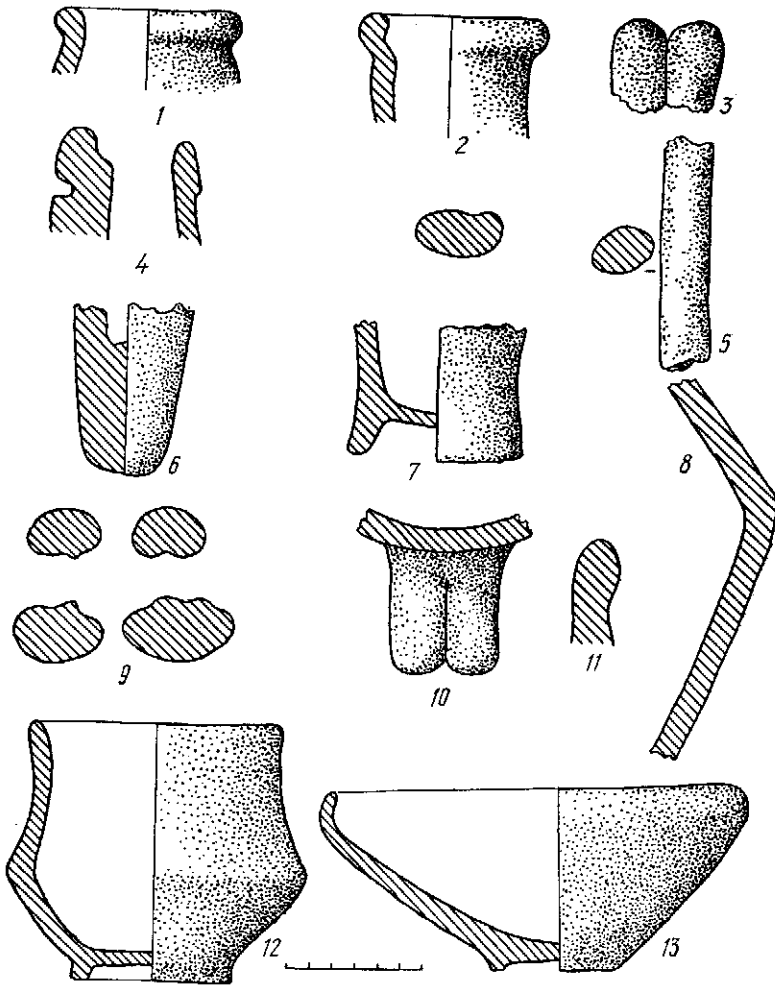

Рис. 6. Зразки привізної кераміки з зарубинецьких селищ Південного Побужжя.

1—11 — уламки амфорної тари з селища Мар'янівка; 12 — глечик з поховання № 8; 13 — миска з поховання № 3 (могильник Рахни).

ня № 6. Такий посуд має переважно сірий колір, добре лощену поверхню і нагадує пізнішу черняхівську кераміку.

Амфорна тара на селищах типу Мар'янівки являє собою світлоглиняні посудини з вузькими профільованими шийками, а також круглими одно- і двоствольними ручками, які характерні для Північного Причорномор'я і датуються від I ст. до н. е. до I ст. н. е.⁵ До того ж часу належать фібули, знайдені в Мар'янівці. Одна з них (рис. 7, 1) є сильно профільованою фібулою західного типу з високим прорізним приймачем⁶.

Цим же часом можна датувати зарубинецькі селища Гнатівка, Кочурів I та II, Мітлинці Гайсинського району, Бортники Тульчинського району та ін.

⁵ И. Б. З сест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83. М., 1960, с. 162, 164, табл. XXVI, 59 а; I, 61 а; XXXIII, 64 а.

⁶ Л. К. Амброз. Фибулы Юга Европейской части СССР. — САИ, Д-1-30. М., 1966, с. 39, табл. VII, 17.

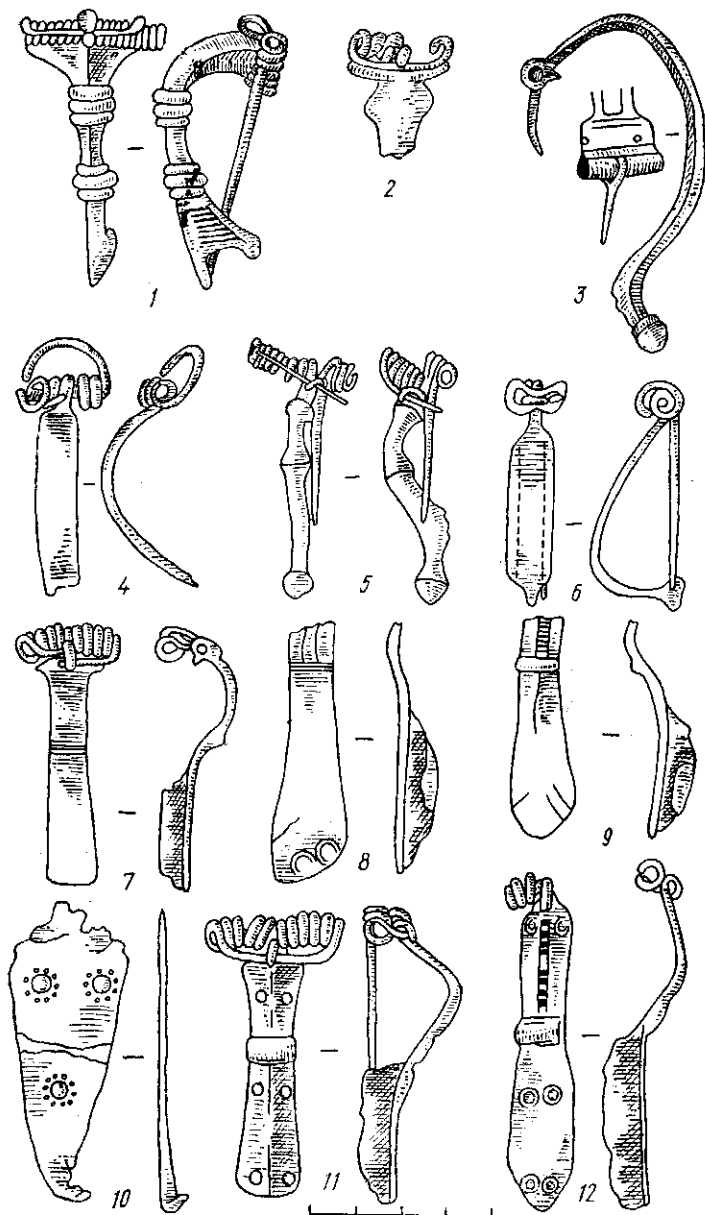

Рис. 7. Фібули з селища Мар'янівка та могильника Рахни Гайсинського району.

1, 2 — Мар'янівка; 3, 4 — з орного шару на могильнику Рахни; 5, 12 — поховання № 9; 6, 8, 9, 10 — поховання № 4; 7 — поховання № 7; 11 — поховання № 10 (Рахни).

Амфорна тара з Носівців відрізняється від мар'янівської. Передусім тут більше уламків амфор, виготовлених з коричневої глини. Шийки їх мають діаметр 13—14 см, краї відігнуті назовні. Перехід від шийки до боків трохи потовщений, ручки овальні або злегка видовжені, круглі. Амфори з Носівців можна віднести до типу червоноглиняних імпорتنних виробів I ст. н. е.⁷ З мар'янівськими знахідками їх поєднують світлоглиняні або жовті амфори I ст. до н. е. і I ст. н. е.

⁷ И. Б. Зеест. Вказ. праця, с. 32, табл. XXIX, 69, та інші.

Порівнюючи керамічні комплекси цих двох пам'яток, слід зазначити, що мар'янівська кераміка більш архаїчна, в її складі багато зразків посуду післяскіфського часу, тоді як Носовецький комплекс належить до пізнішого часу.

Серед селищ цього часу можна назвати Слобідку, Головеньки Немирівського району і Бронницю Могилів-Подільського району. Імпорт тут

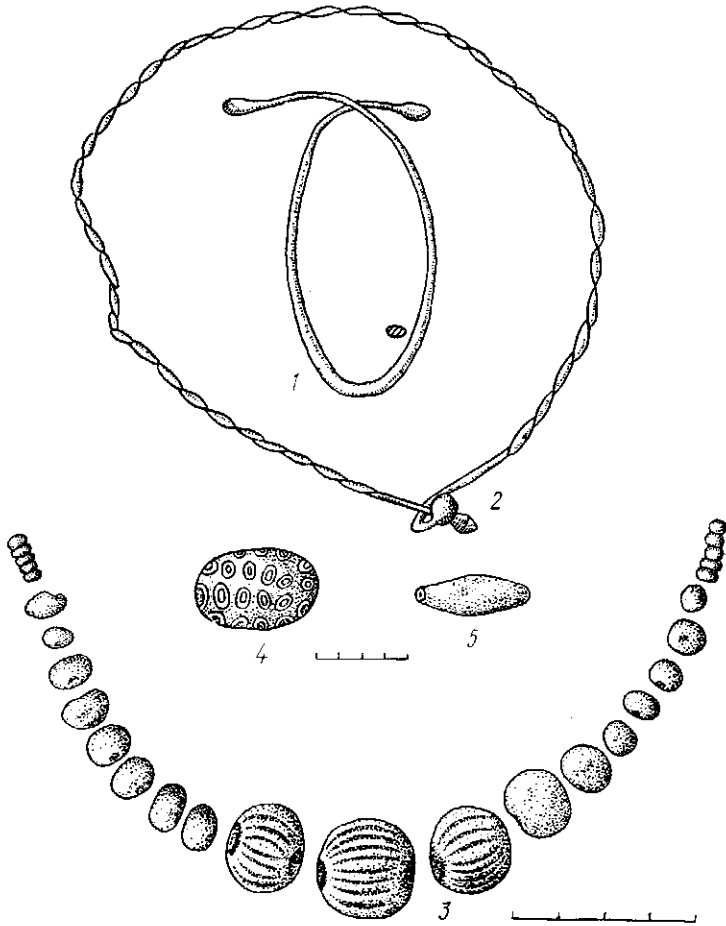

Рис. 8. Прикраси з зарубинецького могильника Рахна і селищ Південного Побужжя.

1 — браслет (поховання № 5); 2 — шийна гривня (поховання № 16); 3 — намисто з поховання № 4; 4, 5 — намистини з селищ Мар'янівка та Носівці.

представлений прикрасами. Здебільшого це намисто з гірського кришталю, сердоліку, скла, пасти та єгипетського фаянсу (рис. 8, 3, 4, 5). Найповніший набір цих предметів виявлено на могильнику в Рахнах.

Важливе місце серед знахідок належить і фібулам. На селищах типу Мар'янівки це литі вироби західнопричорноморського типу з високим прорізним приймачем I ст. до н. е. та I ст. н. е. (рис. 7, 1, 2). На могильнику і селищі в Рахнах відомі п'ять типів фібул, якими жителі користувались протягом I — початку III ст. н. е. Найдавнішою тут є фібула типу Авцісса (рис. 7, 3), знайдена в орному шарі. Вона, очевидно, походить з поховання, зруйнованого оранкою. Такі вироби датуються першою половиною I ст. н. е.⁸ Серед інших зразків трапились фібули (рис. 7, 4, 6)

⁸ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 26, табл. IV, 16.

неорнаментовані або прикрашені пунктирними лініями (рис. 7, 6), «дакійського типу», з широкою орнаментованою спинкою (рис. 7, 10), сильно профільовані причорноморські, з намистиною на головці (рис. 7, 5), а також прибалтійські очкові (рис. 7, 8, 9, 11, 12).

Не менш поширеними були різноманітні браслети: плетені з дроту, литі в формах, з кінцями у вигляді зміїних голів (рис. 8, 1). Знайдені:

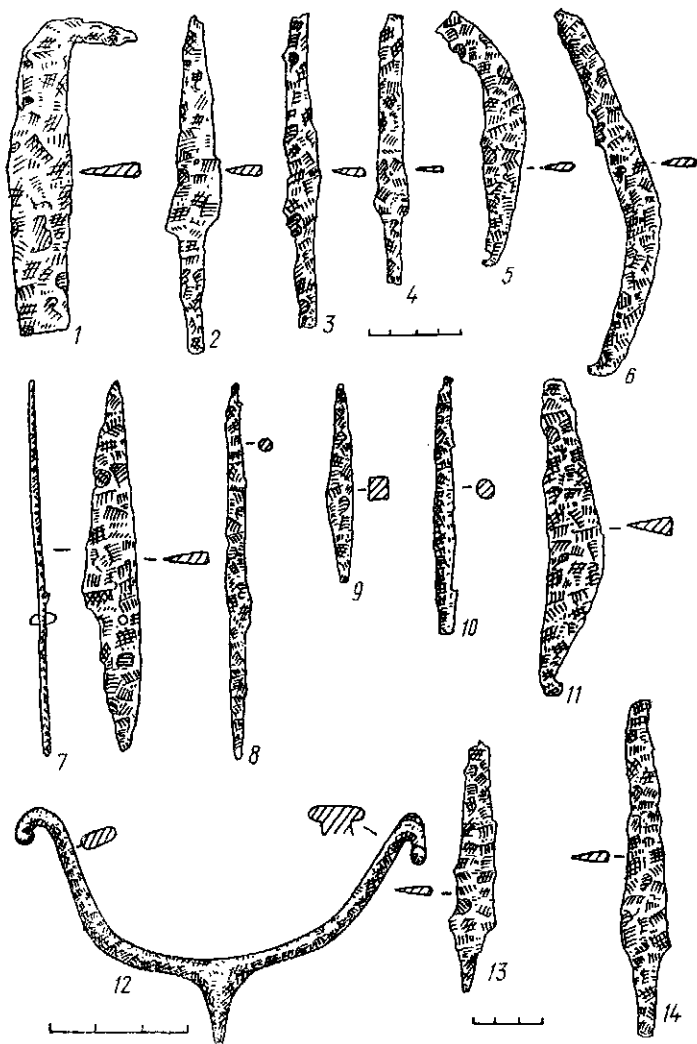

Рис. 9. Знаряддя праці та зброя з зарубинецьких селищ Південного Побужжя.

Мар'янівка: 1 — струг; 2—4, 7 — ножі; 5, 6 — серпи; 8 — наконечник стріли; 12 — шпора. Носівці: 9 — залізний предмет; 10 — наконечник стріли; 11 — серп; 13, 14 — ножі.

вони не тільки в Рахнах, але й на більш ранніх селищах (Мар'янівка). Одним екземпляром представлена шийна гривня (поховання № 10; рис. 8, 2).

Всі ці предмети належать до імпортних речей і свідчать про досить широкий обмін зарубинецького населення Південного Побужжя з Північним Причорномор'ям.

Місцеве населення виготовляло теж різноманітні прикраси, серед яких були бронзові пронизки, виготовлені з дроту або листів кованої бляхи, ромбоподібні, пірамідальні, ажурні підвіски тощо.

Знаряддя праці та зброя на зарубинецьких пам'ятках Південного Побужжя відомі за матеріалами, виявленими у Мар'янівці, Носівцях та Рахнах. Найбільше знайдено ножів, відомі також серпи з гачком, накопичники стріл, струг, шпора та ін. (рис. 9). Зарубинецькі ковалі були знайомі з технікою зварювання чорних металів, про що свідчить наявність зварних ножів з металу високої якості. Володіли вони прийомами вільного кування: витягування, гнуття, обрубання і т. ін.⁹

Знахідки сільськогосподарських знарядь праці (серпів, жорен), відбитки насіння злаків на глиняній обмазці стін жител та печей вказують на те, що населення займалось землеробством, подібно до решти зарубинецького ареалу¹⁰. Поряд з цим у зарубищів Південного Побужжя існувало і скотарство. За матеріалами з селища Рахни перше місце в стаді належало великій рогатій худобі, друге — свині, третє — коням. Полювання мало підсобний характер. Об'єктом його були олень та козуля*. Приблизно такий же склад стада у зарубинецьких племен Подніпров'я, але перше місце тут відводилось свинарству¹¹.

Поховальний обряд зарубинецького населення Південного Побужжя можна уявити за матеріалами могильника в Рахнах, де в 1968—1969 рр. розкрито площу понад 2000 м² і знайдено 12 трупоспалень в ямах.

Могильник займав найвищу ділянку плато на мису, утвореному долинами р. Сіб та її невеликої притоки Вербівки, яка відокремлювала його від поселення. Площа могильника понад 1 га. Глибокою оранкою багато поховань зруйновано. Цим і пояснюється наявність на поверхні і в орному шарі кальцинованих кісток, намистин, уламків посуду, а також інших предметів, серед яких була фібула типу Авцісса.

Поховання знаходилися на відстані 6—7 м одне від одного, на глибині 0,40—0,60 м від сучасної поверхні. Залишки кремації разом з інвентарем (металеві прикраси, намисто, прясла, глиняний посуд) містились в неглибоких ямах овальної форми площею до 2 м². На кістках лежали залишки черепа. З 12 тілоспалень 11 здійснено на стороні, одне — на місці (№ 3).

Окремі поховання (№ 3, 4, 8, 9) мали численний поховальний інвентар (два-три бронзових браслети, стільки ж фібул, кілька горщиків), що свідчить, імовірно, про групові захоронення. Проте жителі селища в Рахнах могли носити на руках не один браслет, а на одязі — по кілька фібул, що узгоджується з модою того часу (населення I—III ст. н. е. на Керченському півострові носило саме таку кількість прикрас¹²).

В поховальному інвентарі спостерігаються прояви майнової і соціальної диференціації, яка існувала в середовищі зарубинецького населення Буго-Дністровської області в I—II ст. н. е.

Про хронологію зарубинецьких селищ типу Мар'янівки і Носівців йшлося вище. Це поки що найбільш ранні пам'ятки, датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. Можливо, що серед відомих тут поселень є й давніші, але визначити їх хронологію шляхом поверхового збирання матеріалу неможливо.

Час пізнішого селища і могильника в Рахнах Собових можна встановити на підставі знахідок, серед яких шарнірна фібула типу Авцісса найбільш рання, першої половини I ст. н. е.¹³ Наявність її на могильнику пов'язується з шаром I ст. н. е. у південно-західній частині селища. Цим

⁹ В. Д. Гонак, П. І. Хавлюк. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя. — Археологія, вип. 6. Київ, 1972, с. 72.

¹⁰ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинецької культури. — Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969, с. 3—13.

* Матеріал визначено в Інституті зоології АН УРСР В. І. Свистуном.

¹¹ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Вказ. праця, с. 4.

¹² Т. М. Арсєєва. Могильник у деревні Ново-Отрадное. Поселення и могильники Керченского полуострова начала н. э. — МИА, № 155. М., 1970, с. 98, 99 та ін.

¹³ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 26, табл. IV, 16.

же часом датуються фібули «дакійського типу»¹⁴. Пружина від однієї з них знайдена у похованні № 5, де виявлено також браслет з наконечниками у вигляді зміїних голівок (рис. 8, 2). Аналогічні фрагментовані браслети виявлено в Мар'янівці, яка датується I ст. н. е. Отже, можна припускати, що нижньою датою Рахнівського могильника є I ст. н. е.

У деяких похованнях описані вище фібули знайдено разом з пізнішими. Наприклад, у похованні № 4 трапились дві очкові і одна чи дві з широкою орнаментованою спинкою, у № 9 — очкова та профільована фібула причорноморського типу з намистиною на головці.

Хронологічно фібули визначаються так. Одночленні, з плоскою орнаментованою спинкою датуються II ст. н. е.¹⁵ Ареал їх — Північне Причорномор'я. Такою ж датою визначаються очкові фібули. У похованні № 9 разом знайдено очкові і фібулу причорноморського типу другої половини I ст. — першої половини II ст. н. е.¹⁶, хронологічно близькі між собою. Очкові фібули відомі із Зарубинців, а також з зарубинецьких поселень Таценки і Лютіж¹⁷, матеріал яких близький до Рахнівського. Потрапляли ці вироби у Середнє Придніпров'я і Південне Побужжя з північного заходу — Нижньої Вєсли і Прусії. Альмгрен датух їх II ст. н. е.¹⁸

Таким чином, можна припустити, що могильник і селище в с. Рахнах існували наприкінці I і в II ст. н. е.

Зарубинецьке населення Південного Побужжя, якому належали пам'ятки типу Мар'янівки, з заходу межувало з гето-дакійським, що залишило в Прутсько-Дністровському межиріччі пам'ятки типу Лукашівка-Поаяншт¹⁹. Цим, очевидно, пояснюється наявність ряду зарубинецьких рис у населення Молдавії II—I ст. до н. е. Спільні риси культури виявились в будівництві жител — наземних і напівземлянок з господарськими ямами навколо них, в наборі знарядь праці: прясел, ножів, кістяних лощик. Більшість прясел виготовлялась з стінко амфор та привізного гончарного посуду. Чимало аналогій в керамічному виробництві, обробці кістки, заліза, каменю. Простежується схожість у поховальному обряді. На Лукашівському могильнику (поховання № 4) залишки кремації зсипані в ямку²⁰, як і на могильнику в Рахнах.

Знахідки амфорної тари свідчать про розвиток обмінних зв'язків населення Прутсько-Дністровського межиріччя і Південного Побужжя з елліністичними містами Північного Причорномор'я.

Все це вказує на однаковий спосіб життя і рівень розвитку продуктивних сил у місцевих племен, які утворювали одну історично-етнографічну область лісостепової зони південного заходу нашої країни, хоч етнічно й не були тотожними.

На таку схожість зарубинецьких пам'яток і старожитностей типу Лукашівки звернув увагу ще в 1961 р. В. П. Петров²¹. Після відкриття зарубинецьких комплексів на Південному Бузі це припущення дістало додаткову аргументацію.

¹⁴ Dorin Popescu. Objets de parure Gето-Daces en argent.— Dacia, VII—VIII. Bucuresti, 1937—1940, с. 186—187, рис. 3, 5.

¹⁵ А. К. Амброз. Вказ. праця, с. 43, табл. V, 9.

¹⁶ Там же, с. 40, табл. VIII, 6.

¹⁷ В. П. Петров. Зарубинецький могильник. — МИА, № 70. М., 1959, с. 43, рис. 3; Е. В. Максимов. Новые зарубинецькие памятники в Среднем Приднестровье.— МИА, № 166. Л., 1960, с. 45, рис. 12; В. И. Бидзиля, С. П. Пачкова. Зарубинецькоє поселення у с. Лютеж. — Там же, с. 70, рис. 4.

¹⁸ Oscar Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte. Stockholm, 1897, с. 27, III, 53.

¹⁹ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, с. 18—30; М. А. Романовская. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевка.— МИА, № 150. М., 1969, с. 81—95.

²⁰ Г. Б. Федоров. Вказ. праця, с. 24.

²¹ В. П. Петров. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, т. XII. Київ, 1961.

На захід від верхів'їв Південного Бугу, у верхів'ях лівих приток Дністра пам'ятки зарубинецької культури не знайдено. Єдиною пам'яткою, що може свідчити про наявність тут якихось пізньозарубинецьких впливів, є селище Бережанка, де виявлено скарб речей кінця II — початку III ст. н. е.²² Цей скарб свідчить про якісь події, що привели до загибелі селища, пов'язані, можливо, з рухом готів у Північне Причорномор'я.

Очевидно, після археологічної розвідки на Волино-Подільському прикордонні виділиться група поселень з «зарубинецькими рисами»²³, але скоріше тут слід сподіватися персажного впливу пшеворської культури.

На нашу думку, старожитності типу Круглика, які І. С. Винокур виділяє як зарубинецькі, не мають ніякого зв'язку з цією культурою. Матеріали Круглицького селища²⁴ не знаходять аналогій серед зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя та інших територій.

Датування селища Круглик II ст. до н. е. — початком нашої ери²⁵ за такими знахідками, як залізний псалій та уламок амфори з клеймом, є безпідставним. Порівняння круглицького псалія з григорівським²⁶ неважко: перший більш ранній, ніж другий. Аналогічні круглицькому псалії характерні для скіфського часу (V—IV ст. до н. е.) і відомі на широкій території: на курському Посейм'ї²⁷ у похованні з мавзолею Неаполя Скіфського²⁸, з с. Степок Таращанського району Київської області²⁹. Кераміка ж з Круглика характерна для культури місцевих землеробських племен пізньоскіфського часу Правобережного Дніпра і Прутсько-Дністровського межиріччя IV—III ст. до н. е.

Григорівська кераміка і металеві речі (серпи з шипами для кріплення, фібули, шпилька, залізна пряжка чи застібка з кінцями, закрученими в трубку, а також згаданий псалій) являють собою один комплекс. М. І. Артамонов вказував, що ці речі (особливо шпилька і застібка) характерні для зарубинецької культури³⁰. Аналогії для кераміки він наводив з матеріалів липицької культури. Коли б у той час були відомі зарубинецькі пам'ятки на Південному Бузі, не довелося б шукати аналогій так далеко.

Справа в тому, що григорівська кераміка ідентична посуду зарубинецького селища у Бронниці, розташованого на лівому березі Дністра за 10 км від Григорівки, а також зарубинецьких пам'яток I ст. до н. е. — I ст. н. е. на Південному Бузі. Григорівські серпи з вертикальними шипами для кріплення за розмірами і конфігурацією вигину аналогічні мар'янівським; можна провести паралелі й з іншими речами: шпилькою, застібкою тощо. Прикраси, аналогічні браслетам зі скарбу³¹, знайдені в Мар'янівці, Носівцях і могильнику Рахни. Це свідчить про належність селища на плато в Григорівському городищі до зарубинецької культури I ст. до н. е. і I ст. н. е.

²² І. С. Винокур. Бережанський скарб. — Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969, с. 14—21.

²³ І. С. Винокур. Волино-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры. — КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, с. 30.

²⁴ Там же, с. 29, рис. 9.

²⁵ Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. — КСИА АН СССР, вып. 90, М., 1962, с. 74 і далі.

²⁶ Там же, с. 74.

²⁷ А. Е. Алихова. Древние городища Курского Посеймья. — МИА, № 113. М., 1962, с. 120, рис. 19, 20.

²⁸ Н. Н. Погребова. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского. — МИА, № 96. М., 1961, с. 129, рис. 1—10.

²⁹ В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. М., 1967, с. 159, табл. 26, 5.

³⁰ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. — КСИИМК, вып. 59. М., 1955, с. 104, рис. 41—43.

³¹ М. И. Артамонов. Археологические исследования..., с. 105, рис. 42.

На півночі Південнобузький район змикається з поліською групою зарубинецьких пам'яток³². Найбільш північні селища південнобузької групи розташовані поблизу верхів'їв Гнилоп'яті — притоки Тетерева. Це поселення поблизу Писарівки Калинівського району. Сполучною ланкою між обома групами є зарубинецьке селище Тетерівка Коростишівського району на Житомирщині³³. Кераміка з нього аналогічна матеріалам південнобузьких пам'яток I ст. н. е., а саме мар'янівським. Миски з валиком на згині вінець, глиняні диски, грубо виліплені горщики з шорсткою поверхнею і слабо розчленованими вішцями, конусоподібні плоски чи чаші на кільцевому піддоні нагадують аналогічні знахідки з Мар'янівки.

На сході, безпосередньо біля Дніпра, південнобузькі пам'ятки приликають до середньодніпровської групи³⁴, яка, крім поселень класичного зарубинецького типу, має в своєму складі ряд пізньозарубинецьких пам'яток, відкритих і досліджених за останні роки.

Пізньозарубинецькі старожитності Південного Бугу і Середнього Дністра своїми комплексами кераміки, а також датуючим матеріалом дуже близькі до пам'яток поріччя р. Трубіж, поселень Лютиж на Дніпрі та Почеп на Подесенні³⁵.

Порівняння південнобузьких зарубинецьких пам'яток з аналогічними поселеннями на суміжних територіях показує їх схожість. Отже, вони не були явищем ізольованим, хоч і мали певні локальні відмінності. Це дає підставу для того, щоб виділити південнобузькі й середньодніпровські пам'ятки в локальну групу, пов'язану з іншими основними групами пам'яток зарубинецького ареалу.

п. и. хавлюк

Зарубинецкая культура Южного Побужья и левобережья Среднего Днестра

Резюме

В статье рассматриваются памятники зарубинецкой культуры на территории Южного Побужья и левобережья Среднего Днестра, которых известно около 30. Дается характеристика зарубинецких поселений, описана их топография, планировка, а также расположение и устройство жилищ. Основным типом последних были наземные каркасные мазанки или полуземлянки площадью до 20 м².

Основу экономики составляло земледелие и скотоводство. Местные племена умели обрабатывать черные металлы. Здесь известны ножи, серпы, струги, шпоры, стрелы и др. Весьма разнообразна керамика: горшки, миски, сосуды на поддонах, глиняные диски.

О тесных контактах с эллинистическими городами Северного Причерноморья свидетельствует импорт (амфорная тара и столовая посуда, а также украшения).

Погребальный обряд характеризуется трупосожжением на месте и на стороне. Датируются зарубинецкие памятники указанной территории I в. до н. э. — II — началом III в. н. э. (хотя не исключено существование и более древних). На юго-западе зарубинцы соседствовали с гето-дакийскими племенами Прутско-Днестровского междуречья, которые оставили памятники типа Лукашевки-Поянешты. Автор считает, что памятники типа Круглик, выделяемые И. С. Винокуром как зарубинецкие, не имеют отношения к этой культуре. Зарубинецкое население Южного Побужья и Левобережья Среднего Днестра представляет собой локальную группу племен, входившую вместе с верхнеднепровскими, полесскими и средисднепровскими в единый зарубинецкий ареал.

³² Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ. М., 1964, с. 44, рис. 19.

³³ А. В. Куза. Зарубинецкое поселение около Житомира. — КСИА АН СССР, вып. 102. М., 1962, с. 34—36, рис. 12.

³⁴ Е. В. Максимов. Среднес Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

³⁵ А. П. Савчук. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. — МИА, № 160. М., 1969, с. 82—87; В. И. Бидзля, С. А. Пачкова. Вказ. праця, с. 65—68, рис. 8—10; Ф. М. Заверняев. Почепское селище. — МИА, № 160. Л., 1969, с. 101—103. рис. 9—10.